

ТЕМА 4. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ.

1. Держава як політична форма організації громадянського суспільства, її сутність.

2. Ознаки держави

3. Функції держави: поняття, види.

4. Типологія держави

Сутність держави

Сутність держави проявляється, насамперед, у її ролі як організації, що забезпечує економічну, політичну, соціальну й іншу безпеку членів цього суспільства, тобто їх об'єднання, захищеного системою інститутів і засобів державно-владного характеру.

Враховуючи соціальну неоднорідність суспільства, яке складається з найрізноманітніших соціальних груп, прошарків, об'єднань, орієнтованих і згрупованих навколо різних інтересів, у сутності держави формується ще одна грань, що полягає у вираженні й захисті інтересів цих соціальних груп.

Сутність держави виявляється ще й у розумінні її як структури, яка забезпечує соціальну злагоду та єдність суспільства. Це виявляється в такому функціонуванні апарату влади, при якому захищаються інтереси більшості, враховуються інтереси меншості, закладаються підґрунтя політики громадянського компромісу і політичного, ідеологічного, економічного плюралізму.

Держава – багатомірна категорія, відображення суті і змісту якої, зв'язано з необхідністю комплексного об'єднання невід'ємних ознак цього поняття, що вказують на особливість розвитку суспільства і форм його цивілізаційного удосконалювання.

У юридичній літературі сформувалася досить широка розмаїтість визначень (дефініцій) категорії держави. Одна група учених формулює дане поняття шляхом алегоричного порівняння (наприклад, з апаратом придушення протиборчих класів), інші – шляхом виділення верховенства однієї з ознак (наприклад, держава як самоутворена форма об'єднання суспільства), треті – шляхом найбільш повного об'єднання зовнішніх характеристик поняття, без яких його існування неможливе. Відштовхуючи саме від такого філософського принципу, категорію *держава* в юридичному сенсі сформулюємо в наступному виді:

Держава – це суверенне, політико-територіальне об'єднання суспільства, кероване апаратом управління, що виражає свою волю в

загальнообов'язкових юридичних нормах і реалізує її за допомогою апарата примусу, податкової системи й інших інститутів, що забезпечують існування і реалізацію інтересів цього об'єднання як єдиної системи різноманітних соціальних груп. Таке розуміння держави припускає розгляд його загальних ознак з одночасним акцентуванням уваги на внутрішню структуру елементів його управління.

. Основні ознаки держави

1. Суверенітет

Дана ознака держави характеризує положення державної влади, указує на її внутрішню і зовнішню незалежність від будь-яких форм влади. Зовнішній суверенітет відображається в незалежності державної влади і держави в цілому від владного впливу інших держав і їхніх об'єднань у процесі здійснення своєї політичної влади. Внутрішній суверенітет відображається, насамперед, у незалежності державної влади від таких видів соціальних владних інститутів як влада родини, влада партії, влада церкви, корпоративна влада, влада засобів масової інформації, влада кримінальних об'єднань. Крім того, внутрішній суверенітет указує на верховенство державної влади стосовно цих видів соціальної влади, тобто більш високе її положення, обумовлене більшою повнотою владних функцій. Тільки державна влада має право на видання загальнообов'язкових юридичних норм. Тільки державна влада має право на здійснення законного примусу до виконання закону. Тільки державна влада має законне право на залучення правопорушника до юридичної відповідальності за скоєне правопорушення. Тільки державна влада має право на здійснення оподаткування. Суверенітет також відображає неподільність державної влади.

2. Апарат державної влади (управління).

Апарат державної влади – це характеристика, що відображає наявність у державі такої форми керування суспільством, що здатне здійснювати єдиний організуючий вплив на складну систему соціальних груп і об'єднань, що формуються в суспільстві. У даній характеристиці вбачається дві особливості. Державна влада і її апарат, тобто організація цієї влади, носять офіційний, публічний характер (має легітимний статус). Суспільство наділяє апарат державної влади правоміччями що дозволяють вирішувати загальнодержавні питання і представляти інтереси суспільства. Така керуюча структура функціонує на основі визнання народом такої влади і законодавчого визначення меж і способів керування.

Відділення владних управлінських структур від усього суспільства вказує на їхню політичну властивість. Політичність державної влади й апарата цієї влади визначається наявністю не тільки самостійною відділеною від

суспільства структурою, але і наявністю складної системи інструментів здійснення влади. Взаємодія між різними соціальними групами в суспільстві, що відображає взаємний вплив ідеологічних вчань формує зміст політики і політичної системи держави і суспільства. З однієї сторони це характеризує прагнення певних суспільних об'єднань до влади в державі. З іншого боку – неоднорідність самого суспільства, де можливе співіснування різних ідеологічних устремлінь представників найрізноманітніших соціальних груп.

Апарат державної влади характеризується також наявністю в його складі професійних керівників, що здійснюють свою діяльність на основі спеціальних знань і досвіду в сфері управління. Крім того, апарат державного управління припускає наявність у ньому цілого комплексу владних інститутів: законодавчих органів, органів виконавчої влади, органів судової влади, контролю і нагляду й інших структур, що здійснюють свої функції, спираючись на систему юридичних норм і органи примусу.

3. Поширеність державної влади.

Дана ознака вказує на особливість впливу державної влади на всіх членів суспільства. Державна влада поєднує членів суспільства за допомогою громадянства, тобто властивості й інституту, що визначає зв'язок людини і суспільства з певною територією. У цьому сенсі державна влада поширюється через установлення правового статусу громадян. Поширеність державної влади виражається також у проникненні владного державного впливу в найрізноманітніші сфери суспільних відносин (як правило такі, що вимагають державно-владного втручання).

4. Територія

Держава - це форма об'єднання суспільства, у якій влада апарату управління діє в межах визначеної території. Територія самої держави, як географічне поняття не збігається з територією поширення державної влади. У цьому випадку мова йде не тільки про частину поверхні землі, але і про надра, водянні і повітряні простори, деяких територіях за межами державних кордонів (наприклад, посольства, дипломатичні представництва, консульства, морські та повітряні судна, що пересуваються під прапором держави, трубопроводи).

5. Населення (суспільство).

Держава характеризується як певна форма об'єднання суспільства. Населення держави це така організація суспільства, де є єднання інтересів, традицій, культури, обумовлених як єдністю нації, народності, системи родинних відносин так і приналежністю до визначеної території (громадянством, підданством).

Ця територіальна спільність зв'язана і наявністю в громадян єдиного комплексу прав і обов'язків, сформульованих у юридичних нормах, що виходять від держави.

6. Апарат примусу

Держава - це організація влади, що спирається на систему органів здійснюючих владний примус до виконання, дотримання закону. Це ознака, що вказує на наявність спеціальних збройних структур у системі державного механізму. Такими є, насамперед: правоохоронні органи, органи державної безпеки, органи забезпечення виконання рішень і вироків суду і т.ін (інколи і армія, збройні сили). Приналежність цих структур до державного механізму одночасно вказує на монополію державної влади в здійсненні офіційного примусового впливу на населення й окремих його представників.

7. Видання загальнообов'язкових юридичних норм.

Держава встановлює систему загальнообов'язкових правил, що регулюють взаємодію суб'єктів у суспільстві. Держава закріплює ці правила в нормативно-правових актах, що володіють різноманітним рівнем юридичної чинності (закони і система підзаконних актів).

Внутрішня структура цих норм припускає не тільки формулювання власне правил поведінки суб'єктів у суспільних відносинах, але і заходів державно-владного впливу на них у випадку порушення, невиконання цих правил.

8. Податкова система.

Матеріально-фінансову основу держави і здійснення єю своєї політики є державний бюджет. Основне джерело наповнення цього бюджету складають податки. Тільки державна влада має право на здійснення законного, офіційного оподаткування, спрямованого на забезпечення діяльності апаратів управління і примусу, рішення загальнодержавних соціальних завдань. Податки стягуються державою з різних форм прибуткової діяльності підприємств, установ, організацій і окремих осіб.

Поняття і класифікація функцій держави

Наукове пізнання держави будь-якого історичного типу обов'язково припускає розгляд його функцій, що є найважливішими якісними характеристиками і орієнтирами не тільки власне держави як виразу організації публічної влади, але і як організації суспільства в цілому.

Функції держави – це основні напрями внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виражається і конкретизується його сутність і соціальне призначення.

Можна виділити найважливіші ознаки функцій держави:

1. Функції держави безпосередньо виражають і наочно конкретизують його класову і загальнолюдську сутність. Їх зміст враховує, групові (корпоративні), національні і приватні інтереси членів суспільства.

2. У функціях держави утілюється і розкривається його активна службова роль як найважливішої частини надбудови по відношенню до свого базису, реалізується різностороння практична діяльність усередині країни і на міжнародній арені.

3. Державні функції виникають і розвиваються відповідно до історичних задач і цілей. Держава здійснює своє соціальне значення через втілення відповідних йому функцій, що є основними напрямками його діяльності, які стійко склалися.

4. У функціях держав виявляються, залежно від особливостей історичного типу, і конкретизуються властиві державам особливості і закономірності розвитку, характеристики динаміки соціально-економічних, політичних і духовних перетворень в житті суспільства.

У зв'язку з тим, що держава здійснює найрізноманітніші функції, зміст яких є дуже неоднорідним, виникає необхідність в їх науковій класифікації.

Самими узагальненими критеріями відмежування однієї функції від іншої є:

- **специфіка об'єкту державної дії** – своєрідність тих суспільних відносин, на які держава впливає в процесі своєї діяльності;

- **особливість змісту кожної функції** – в більшому або меншому ступені однорідних, близьких по відношенню один до одного видів державної діяльності.

У міру залежності від того, в якій сфері суспільного життя – внутрішньої або зовнішньої – реалізуються ті або інші функції держави, вирішенню яких задач вони служать – внутрішньополітичних або зовнішньополітичних – вони підрозділяються на внутрішні і зовнішні. Так до внутрішніх функцій держави можна віднести, наприклад: економічну, екологічну, соціально-культурну і ін. Серед зовнішніх функцій держави можна назвати: оборонну функцію, забезпечення миру і підтримку світового порядку.

Слід робити розмежування між функціями держави і функціями органів держави. Іншими словами необхідно відрізнити реалізацію компетенції, повноважень і обов'язків конкретних органів держави відповідно до їх місця і

призначення в державному механізмі і політичній системі суспільства, від напрямів діяльності всієї держави в цілому.

Реалізація функцій держави по своїй суті є безперервним процесом здійснення різноманітних основних і не основних напрямів діяльності держави, а також функцій окремих державних органів. Взаємодія між цими видами державних функцій відображає діалектику загальної, особливої і одиничної в діяльності держави.

Вивчення категорії функції держави припускає розкриття питання про співвідношення її з задачами і принципами напрямів державної діяльності.

Задачі і функції держави – явища співвідносяться, тісно взаємозв'язані, але не ідентичні. Тут неможливе ні зіставлення, ні ототожнення.

Через задачі держави визначається його соціальне призначення, історична місія на тому або іншому етапі історії.

В задачах держави визначається його початкове значення по відношенню до його напрямів діяльності. Вони є їх найближчою безпосередньою передумовою. В суті задач зосереджується і переломлюється вплив політики і економіки на розвиток напрямів діяльності держави.

Одночасно функції держави є засобом втілення в життя його задач. Задачі держави реалізуються за допомогою здійснення його функцій.

Не слід також змішувати функції держави з принципами його формування і діяльності.

В ході еволюційного вдосконалення держави його функції постійно змінюються: деякі відмирають, інші – розвиваються, набувають нову форму і зміст, а іншим належить відродитися знов. Проте у всіх випадках ці процеси обумовлені, властивими певному історичному етапу, певним економічним і соціально-класовим особливостям суспільства, сутностям держави і його соціальним призначенням. В зв'язку з цим, напрями діяльності певної держави необхідно розглядати з урахуванням його приналежності до певного типу держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що:

- **функції держави – це основні напрями діяльності держави за рішенням що стоять перед ним задач;**
- **функції держави не слід ототожнювати з метою і задачами держави так, як мета суспільства – це те, чого прагне держава, а задачі – мета і засоби її досягнення;**
- **мета і задачі держави зумовлюють, є відправними векторами функцій держави;**

- функції держави не співпадають з поняттям функції органів держави тому що на відміну від функцій численних державних органів, спеціально призначених для певного виду діяльності, функції держави охоплюють його діяльність в цілому, в них знаходить вираз соціальна цінність і сутність держави, їх здійсненню підлегла робота всього державного апарату і кожного органу окремо.

Залежно від тривалості дії функції держави класифікуються на:

- *постійні* – здійснюються на всіх етапах розвитку держави;
- *тимчасові* – припиняють свою дію з вирішенням певної задачі, як правило, має надзвичайний характер;

Крім того, їх класифікують *залежно від того в якій сфері суспільного життя вони здійснюються на внутрішні і зовнішні.*

Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави по виконанню внутрішніх задач.

До внутрішніх функцій сучасної Української держави можна віднести наступні:

1) функція охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення правопорядку – це діяльність держави, направлена на захист інтересів особи і суспільства, на реальне втілення в життя розділу другого Конституції України, де закріплені основні права і свободи громадян;

2) економічна функція – це діяльність держави, направлена на здійснення різних методів державного управління економічними відносинами, особливістю якої є визначення необхідного рівня втручання держави в економічну сферу, має при адміністративній системі управління переважно директивний характер, а в умовах ринкових відносин – за допомогою дії через податки, кредити, пільги і т.п.;

3) функція оподаткування – це прямі і непрямі відрахування, з прибутку юридичних осіб і заробітку фізичних осіб, до бюджету держави, які в сучасних умовах стають головним методом нової системи управління, універсальним регулятором, що використовується не тільки в економічній сфері, але і в соціальній, і в юридичній, і в зовнішньополітичній;

4) функція соціального захисту – це, перш за все, забезпечення нормальних умов життя для певних категорій громадян, які через різні об'єктивні причини не можуть повноцінно працювати – інваліди, пенсіонери, студенти і інші; крім того йдеться про підтримку житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти, суспільного транспорту і др.;

5) екологічна функція – це встановлення правового режиму природокористування здійснення заходів щодо забезпечення нормальних

умов для населення шляхом захисту від шкідливої дії на природне оточуюче середовище і проведення заходів щодо відновлення вже порушеної екології;

б) культурна функція – це система заходів щодо здійснення різносторонньої державної підтримки і розвитку культури – літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, засобів масової інформації, науки, освіти і інших напрямів.

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави по здійсненню задач, що стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами і всією світовою спільнотою.

До зовнішніх функцій сучасної Української держави можна віднести наступні:

1) *функція оборони країни* – ця підтримка достатнього рівня обороноздатності суспільства, що відповідає вимогам його національної безпеки, призначається для захисту суверенітету і територіальної цілісності, припинення небезпечних життєво важливим інтересам України озброєних конфліктів;

2) *функція підтримки світового порядку* – це діяльність по підтримці миру у всьому світі, запобіганню війни і роззброєнню, скорочення хімічної і ядерної зброї, формуванню обов'язкового для всіх режиму нерозповсюдження зброї масового знищення і новітніх військових технологій, участь в програмах припинення і запобігання міжнаціональних і міждержавних конфліктів;

3) *функція співпраці з іншими державами* – це різноманітна діяльність держави, направлена на встановлення і розвиток економічних, політичних, культурних і інших відносин, що гармонійно поєднують інтереси даної держави з інтересами інших держав;

4) *функція захисту світового правопорядку* – це діяльність держави по боротьбі з міжнародною злочинністю (тероризм, торгівля наркотиками і психотропними речовинами, работоргівля), участь в міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу.

Типологія держав

Типологія — це теорія про типи тих чи інших явищ. Коли ми говоримо про типологію держав, то це значить, що йдеться про «поділ» усіх держав, що існували у минулому і існують натеper, на групи, класи — типи. Поділ держав на типи покликаний допомогти з'ясувати, чиї інтереси виражали і обслуговували держави, об'єднані в даний тип.

Тип держави — сукупність держав, що мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, ґрунтуванні на однакових економічних (виробничих) відносинах, на однаковому поєднанні загальносоціального і вузь-когрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку.

Розрізняють наступні підходи до типології держав:

-формаційний

-цивілізаційний

Формаційний підхід заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формацій (їх базис — тип виробничих відносин), кожній із яких відповідає свій історичний тип держав. Рабовласницькій суспільно-економічній формації відповідає рабовласницький тип держави, феодальній — феодальний, буржуазній — буржуазний. Формація — це історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни таких, що віджили, типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

Поняття історичного типу держави пов'язується з установленням закономірної залежності класової сутності держави від економічних відносин, що домінують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Історичний тип відповідно до марксистсько-ленінської теорії відбиває єдність класової сутності всіх держав, що мають загальну економічну основу, обумовлену пануванням даного типу власності на засоби виробництва.

При такому підході держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу. Називаючи три основні типи експлуаторських держав (рабовласницький, феодальний, буржуазний), К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін виділяли й останній (неексплуаторський) історичний тип — соціалістичну державу, яка у найближчій історичній перспективі повинна перерости в суспільне комуністичне самоврядування. Соціалістична держава фактично розглядалася як антикапіталістична, що було хибною теоретичною основою для отождолення прогресивних (цивілізованих) і регресивних (примітивних) моделей соціалізму, а також некоректних трактувань сутності комуністичної формації.

Класово-формаційний підхід до типології держав був єдиним у нашій науковій і навчальній літературі до 90-х років ХХ ст.

Інший підхід — цивілізаційний — покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими

народами. Прихильники цивілізаційного підходу (Еллінек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Гелбрейт, Тойн-бі) відкидають формаційний підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед із духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А.Тойнбі розуміє під «цивілізацією» відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Кожна цивілізація (А.Тойнбі нараховує 21 цивілізацію) надає стійкої спільності усім державам, що живуть в її межах.

Виходячи із ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища та інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на:

- первинні;
- вторинні.

До первинних цивілізацій віднесені держави — давньосхідна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма та ін.), еллінська (Спарта, Афіни), римська, середньовічна; до вторинних — держави Західної Європи, Північної Америки, Східної Європи, Латинської Америки та ін.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) виникли на основі відмінності, що позначилася від самого початку, між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Влада виявилася не такою всемогутньою і все-проникаючою силою, якою вона поставала у первинних цивілізаціях. Європейська цивілізація, починаючи з часів античності, тяжіє до ринкововласницького устрою, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвили цю спрямованість європейських держав.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність пануючих у даний період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Таким чином, відповідно до цивілізаційного підходу:

(1) сутність держави визначається як співвідношенням соціально-економічних сил, так і накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки;

(2) політика держави — не стільки продукт гри соціальних сил, скільки результат впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації;

(3) розмаїття національних культур обумовлює шляхи розвитку держав, їх типи.

В рамках цивілізаційного підходу виділяють також:

Традиційну цивілізацію, індустріальну та постіндустріальну цивілізацію.

Для традиційної - характерна незмінність обставин, в яких проживає людина, історичний час тече поволі, має циклічний характер. Переважає сільське господарство.

Індустріальна — є породженням розвитку науки і техніки. Історичний час прискорюється. Різко зростає частка індустріального виробництва.

Постіндустріальна -- внаслідок зростання обігу інформації історичний час значно пришвидшується, значний обсяг ВВП становлять послуги.

Кожний з підходів має свої переваги і недоліки. Хибою цивілізаційного підходу є нерідка недооцінка соціально-економічного чинника, звеличування культурного елемента як «душі, крові, лімфи, сутності цивілізації» (А. Тойнбі). До хиб формаційного підходу належить переоцінка класово-економічного чинника. Поза полем його зору залишається величезний пласт культурно-ціннісних ідей і уявлень, котрі не можна схарактеризувати як класові. Не можна прийняти й існуючу в рамках формаційного підходу невиправдану апологетику соціалістичної держави як вищого і останнього історичного типу.

Однак слід віддати належне формаційному підходу в тому, що він привернув увагу до істотної ролі чинників економічного порядку, що впливають на формування держав і зміну їх типів; до поетапності та природності історичного характеру їх розвитку. Не можна повністю відкидати класифікацію держав за історичними типами (рабовласницька, феодальна, буржуазна). Важливо зважувати на те, що критерій такого поділу обмежений певними рамками — «базисними», класово-економічними; що за формаційними межами залишено багато історичних явищ, які становлять глибинну сутність суспільства і держави.

Відзначимо, що класифікація держав за типами може бути здійснена за іншими критеріями.

Типи держав за рівнем захисту прав і свобод людини:

- правові: держави з режимом конституційної законності;
- неправові: або держави з режимом беззаконня, або держави з режимом революційної законності.

Типи держав за способом набуття влади:

- легітимні (набуття влади визнано законним із боку населення країни і міжнародного співтовариства);
- нелегітимні, але існуючі де-факто (набуття влади здійснено незаконним шляхом).

Типи держав за ставленням до особи:

- індивідуалістичні
- колективістські

Рекомендована література.

1. Теорія держави і права /За ред.академіка М.В.Цвіка, проф. О.В.Петрішина, доц. В.Д. Ткаченка. Харків: 2002, с.
2. Скакун О.Ф. Теория права и государства. Харьков: 2000, с. 24-35.
3. Загальна теорія держави і права /За ред. проф. В.В.Копейчикова. К., 1996, с. 19-32.
4. Письменицкий А.А., Слинко Д.В. Теория государства. Х.: Консум, 2004. – С. 12-32.
5. Ардашкин В.Д. К современной концепции государства //Правоведение., 1992, №2.
6. Бачило И.Л Факторы, влияющие на государственность //Государство и право. 1993, № 7.
7. Бутенко А.П. Государство: его вчерашние и сегодняшние трактовки //Государство и право. 1993, № 7.- с. 12-20.
8. Гранат Н.Л. Современный подход к происхождению, понятию, сущности и функциям государства// Исследования теоретических проблем правового государства: Труды Акад. МВД РФ.- М., 1996, с.23-30
9. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические политические режимы // Полис, 1992, № 1-2, С. 217, 218.

10. Рабінович П. М., Лобода Ю. М. Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції // Вісник Академії правових наук України. № 5 - Харків 1996. С.90-100.
11. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права. К., 1996.
12. Теория права и государства /Под ред. проф. В.В.Лазарева. М., 1996, с. 32-53.
13. Типологія держав // Юридичний словник- довідник. К., 1996. С. 637.
14. Три взгляда на государство: христианские демократы, либерали, социал-демократы // Сборник обзоров. - М., 1992.
15. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. М., 1996, с. 32-36.
16. Четвернин В. М. Размышление по поводу теоретических представлений о государстве // Государство и право. 1992. № 5. С. 3-10.
17. Чиркин В. Е. Три ипостаси государства // Государство и право . 1993. № 8.
18. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории). К., 1991 С, 51-58.
19. Якушик В. М. Проблеми типології правової держави // Філософська соціальна думка. 1993. № 9, 10. С. 177-194.